

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ КУЛЬТУРИ НА ЗМІСТ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

FEATURES OF CULTURE INFLUENCE ON THE CONTENT OF TRANSFORMATION PROCESSES

Назаренко С.І.,

*аспірант кафедри політології
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті досліджується вектор трансформаційних змін у сфері дизайну політичних інститутів і впровадження нових форм соціально-економічних відносин, які визначається кожною країною в результаті, як правило, консенсусу політичного істеблшменту, а також ефекти гальмування або запізнювання руху за обраною траєкторією, що з'являються як результат впливу культурних особливостей і втілюються в блокувальну дію глибоко вкорінених у суспільній свідомості неформальних інститутів і практик.

Незважаючи на удавану вестернізацію суспільства, локальні культурні й ціннісні орієнтири вкорінені в ментальності українців досить глибоко, адже необхідно визнати, що Україна та інші країни, що розвиваються, не мають тривалої традиції функціонування демократії. Це породжує незрозуміння сенсу більшості, як правило, болючих, а тому непопулярних реформ і не сприяє коректній адаптації новопосталих процесів до культурних традицій транзитної країни.

Проблема впливу культурних особливостей і національної ментальності населення на результативність трансформаційних змін, що розглядається в статті, з достатньою підставою стає об'єктом дослідження на прикладі незалежної України.

Власні пошуки автора статті, ґрунтовані на застосуванні аналітичних процедур структурно-функціонального аналізу, нормативно-ціннісного підходу, порівняльного, синергетичного, інституційного методів, безпосередньо пов'язані з дослідженням «золотого перетину» між чинною традицією й необхідною трансформацією, що могло б стати новою національною ідеєю в Україні.

У статті констатується, що різка та некоректна імплементація трансформаційних змін у законодавство країни, яка демократизується, породжує розрив між формальними й неформальними інститутами. Культурні патерни вимагають одного, впроваджені інновації змушують до іншого, і цей розлом спричиняє двосторонню деформацію в суспільних процесах. Неформальні інститути втрачають свій адаптаційний потенціал до нових вимог життя, а формальні інститути зменшують інноваційний потенціал – відкочуються назад, до більш звичних форм, тобто регресують.

Ключові слова: «ефект запізнювання», культурний фактор, трансформація, модернізація, транзит, неформальні інститути.

The proposed article explores the vector of transformational changes in the design of political institutions and the introduction of new forms of socio-economic relations that are determined by each country as a result of, as a rule, the consensus of the political establishment. And also, the effects of slowing down or lagging the movement along the chosen trajectory, which appear as a result of the influence of cultural characteristics and are embodied in the blocking action of deep-rooted in the public consciousness of informal institutions and practices.

Despite the seeming westernization of society, local cultural and value orientations are rooted in the mentality of Ukrainians quite deeply, as it must be acknowledged that Ukraine and other developing countries do not have a long tradition of functioning democracy. This creates a misunderstanding of the meaning of most, usually painful, and therefore unpopular reforms, and does not facilitate the correct adaptation of emerging processes to the cultural traditions of the transit country.

The problem of influence of cultural peculiarities and national mentality of the population on the effect of transformational changes, which is considered in this article, with sufficient reason becomes the object of research on the example of independent Ukraine.

The author's own searches based on the application of analytical procedures of structural and functional analysis, normative-value approach, comparative, synergistic, institutional methods are directly related to the study of the "golden intersection" between the existing tradition and the necessary transformation that could become a new national idea in Ukraine.

This article states that the abrupt and incorrect implementation of transformational changes in the legislation of a democratizing country creates a gap between formal and informal institutions. Cultural patterns require one, innovations are forced into the other, and this breach causes two-way deformation in social processes. Informal institutions lose their adaptive potential to new demands of life, and formal institutions reduce their innovative potential – they are reversed, to more familiar forms, that is, regress.

Key words: "lag effect", cultural factor, transformation, modernization, transit, informal institutions.

Постановка проблеми. Поєднання різних факторів – обраної економічної політики, можливостей географічного положення та природних багатств займаної території, релігійних вірувань, помножене превалюванням основоположного впливу культурних і національних особливостей на рівні системи неформальних обмежень у суспільних відносинах, як головна причина успіш-

ності й добробуту країн з транзитною економікою буде досліджена в статті.

Незважаючи на відмінності зовнішньополітичних умов і рівня економічного розвитку подібних країн, транзитна економіка, яка приречена сприяти переходу від традиційного суспільства до демократії «європейського зразка», вже на першому етапі класичної транзитної траєкторії (лібералізація – демократизація – консолідація) супроводжується блокуванням змін як у системі цінностей громадян, так і загалом у суспільних відносинах. Сформований у суспільстві запит на необхідність реформ не породжує автоматичних змін у політичній культурі країни, а не реалізовані в середньостроковій перспективі очікування трансформуються з часом у недовіру або відчуження до ідеї реформ априорі. Трансформаційні процеси можуть затягнутися на десятиліття, як це й відбувається з транзитним процесом в Україні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення ролі культурних традицій і національної ментальності населення в процесі проведеної соціально-політичної трансформації на шляху до економічного зростання, а також дослідження потенціалу українських неформальних інститутів до адаптації запозичених ідеологічних і культурних кодів.

Характер поставлених цілей і завдань статті зумовив застосування методу структурно-функціонального аналізу. Для дослідження інституціональних і політико-культурних особливостей України використовувалися аналітичні процедури нормативно-ціннісного підходу й інші традиційні методи: порівняльний, соціологічний, синергічний та інституційний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на універсальний за своїм характером перебіг глобалізаційних процесів у світі, сформовані політичні спільноти кардинально відрізняються одна від одної за культурними, релігійними, етнічними, політичними й економічними критеріями. Водночас розрив між багатими та бідними, розвиненими й країнами, що розвиваються, у сучасному світі не менший, ніж у попередні історичні періоди [1, с. 16]. Чим можна пояснити поглиблення, що зростає, розходжень між країнами навіть з урахуванням схожості розвитку тих держав, які об'єднані спільними економічними комунікаціями? Які причини лежать в основі росту добробуту країн – локомотивів світового економічного розвитку? І, навпаки, чому багато країн, володіючи географічним і природним потенціалом, вибирають шлях регресу та занепаду?

У науковій спільноті склався консенсус з приводу того, що численні спроби реформування й модернізації країн, що трансформуються за допомогою численних «апробованих» економічних моделей і шаблонів, не мають успіху, якщо

не враховують особливості духовного ладу і традиційні системи цінностей населення цих країн, тобто культурний фактор [1, с. 23].

Тут культурний фактор можна розглядати як узагальнений термін для визначення всього, що безпосередньо створює алгоритм виживання населення в конкретній країні. Спосіб життя, продиктований менталітетом і традиційними цінностями, який сформувався й розвивається протягом століть, що дає змогу в інших історичних реаліях знаходити рецепти вирішення конфлікту традицій та інновацій.

Разом із тим теорії, які стверджують безпосередню залежність успішного розвитку всіх сфер господарської життєдіяльності від культурних особливостей, і сьогодні знаходять своїх опонентів, які, у свою чергу, найбільш часто в цьому питанні наголошують на ефективності абстрагованої від культурних «особливостей» економічній та інституційній політиці.

За такої аргументації резонно виникають питання щодо причин успішності окремих етнічних груп у поліетнічних країнах на тлі застосовуваної для всіх однакової економічної політики. Відповіді на них диктуються тією роллю, яку відіграють культурні цінності в соціальному й економічному прогресі. Як характерний приклад таких груп можна навести етнічних басків, які проживають в Іспанії та Латинській Америці, німців у Росії й Україні, китайські меншини, розкидані по всіх країнах світу [2, с. 38].

Учені, для яких головна роль економіки в цьому питанні є аксіомою, уважаються носіями традиціоналістських поглядів, це, як правило, – економісти й антропологи. Варто зазначити, що, незважаючи на широке поширення у світовій науці, подібні погляди все частіше зазнають змін.

Л. Харрісон у книзі «Культура має значення» наводить цікавий приклад, що стосується відомої особистості (голови Федеральної резервної системи США Алана Грінспена) і трансформації її поглядів. Як переконаний ліберал, А. Грінспен уважав, що крах комуністичної ідеології на пострадянському просторі «автоматично затвердить підприємництво й вільний ринок» та що, бути «капіталістом за народженням – природний стан душі будь-якої людини» [1, с. 24]. Можна констатувати, що ні в Україні, ні в Росії цього не сталося. Тому, врешті-решт, під впливом вітчизняного й російського досвіду штучного впровадження економічної політики без урахування культурних особливостей країни відомий політик і функціонер не вважав за сором змінити свої переконання: тепер він переконаний, що «справа в культурі» [1, с. 24].

Незважаючи на подібні аргументи, доводиться визнавати: у науковому й експертному середовищі культурному фактору, як і раніше, не надають належного. Важливим у цьому плані є ще й фено-

мен того, що культурні особливості складно визначити «на смак і колір», а ще складніше виміряти, тобто вичленувати з різноманіття інших факторів, що впливають на економічний і соціальний прогрес, зокрема зафіксувати, важко це зробити в кількісному вимірі.

У цьому розрізі виникає питання про універсалізацію культурних цінностей, здатних вплинути на динаміку прогресу. Протівниками цієї ідеї є культурні релятивісти, які стверджують самодостатність будь-якої окремо взятої культури й категоричну неможливість порівняння різних культур між собою. У кінцевому підсумку, подібний хід міркувань приводить учених та аналітиків до визнання занадто експансивного характеру так званих «західних цінностей» і породжує термін «культурний імперіалізм» Заходу, який використовується в яскраво негативному контексті. Прикладом для ілюстрації описуваних процесів може слугувати Ісламська Республіка Іран, де досить відчутно проникнення західних цінностей на рівні соціуму. І хоча більшість іранців продовжують уважати себе мусульманами, серед молоді фіксується тенденція до модернізації та секуляризації. Її не влаштовують жорсткі поведінкові рамки, нав'язуванні державною релігією. Уже спостерігається збільшення кількості розлучень, спад народжуваності, що нехарактерно для країни з домінуючим релігійним фундаменталізмом. Серед популярних сфер інтересів у молодих іранців усе частіше зустрічається англійська мова, комп'ютери, наука й можливості еміграції на Захід і набагато рідше шійзм. А підпільне життя Тегерана не поступається за насиченістю провідним столицям країн Заходу [3].

Те, що масштаб такого роду культурної експансії можна порівнювати з глибиною мусульманського радикалізму, є результатом глобальної революції у сфері комунікацій, яка посилила пропагандистський ефект «західних цінностей». Генерується різного роду пропагандою алгоритм прогресу: легке, дозвоільне життя, з максимальним ступенем особистої свободи і свободи вираження, успіх без праці й відповідальності – усе очікувано стало привабливим у всьому світі.

Л. Харіссон у збірці пропонує альтернативний варіант. Справжня культура, на його думку, викликає повагу й заслуговує на визнання тільки в разі здатності протистояти впливу ззовні та рефлексувати на критику власних співгромадян.

У науковому середовищі ще гостріше заперечується ідея, чи породжені культурні цінності впливом географічного чинника й чинника клімату. Забезпеченість ресурсами та природні багатства як наслідок певного географічного розташування й клімату мають найбільший вплив на формування культурних цінностей і тільки так на розвиток і прогрес країни, але не у відриві від культурного

чинника. Наприклад, широко відоме твердження, що успішні країни, як правило, розташовані в помірних кліматичних поясах, а жебраки – в тропічних, руйнується безпрецедентним рівнем корумпованості й рецесії економіки Російської Федерації, що знаходиться в помірній зоні поряд з успішними країнами Північної Європи та Канадою [1, с. 28].

Найбільш спростовує своїм прикладом визначну роль природних багатств і географічного розташування Венесуела. Країна, що володіє за даними ОПЕК найбільшими – 18% від світових – запасами нафти і газу, має безпрецедентний рівень інфляції та високий рівень бідності населення [1, с. 28].

Більшість наукових теорій і їх авторів порівнюють успішність західних і північних європейців і запізнювання економічного розвитку східних слов'ян, ґрунтуючись на релігійному впливі як одному з найважливіших чинників культурного складника [4, с. 17]. На вплив протестантизму на формування трудової й підприємницької етики вказує, зокрема, М. Вебер у фундаментальній праці «Протестантська етика й дух капіталізму» [5, с. 10].

Американський економіст Д. Ландес у дослідженні закликає наукове співтовариство не вважати висловлену М. Вебером теорію основоположного впливу протестантизму на зародження капіталістичних відносин у країнах Північної Європи застарілою, а, навпаки, здатною дати розуміння, що рецепти економічної успішності країн знаменитого соціолога актуальні донині й можуть бути адаптовані для ситуації в будь-якій країні, в будь-яких часових рамках [2, с. 38].

М. Вебер пояснює успішність траєкторії розвитку протестантських країн, аналізуючи дві особливості кальвіністських священиків. Ченці, які живуть аскетичним життям у монастирях і спілкуються з потойбічним світом, могли створювати ефективні структури для отримання прибутку.

Іншою найважливішою особливістю, на думку М. Вебера, стало поширення грамотності, особливо для жінок. Грамотна мати, як джерело освіченості дітей, стала необхідністю в протестантській сім'ї. Як відомо, справжній протестант мав самостійно читати й вивчати Святе Письмо, на відміну від католиків, які заучували Катехізис напам'ять [2, с. 52].

У поєднанні з переліком чеснот – прагненням до працьовитості, відданості, чесності, ощадливості й освіченості, протестантизм породжує трудову етику та відповідну траєкторію розвитку економіки. Саме протестантизм зробив цей перелік чеснот сутністю моралі суспільства, яка привела його до процвітання [2, с. 50].

Безумовно, сучасних секулярно орієнтованих людей навряд чи можливо залучити до продуктив-

ної праці вірою кальвіністів у передвизначення, що не дає їм змоги сподіватися на легкий порятунок відплати за гріхи. Але цілком можливо здійснити ціннісне «перепрошивання» суспільства, прищепивши необхідні якості через вплив на масову культуру й ефективну роботу освітніх установ.

Багато вчених так само вибудовували свої теорії економічного процвітання й успішності на основі впливу сполучення культурного чинника з іншими, часто в такому випадку називаючи інституційний фактор.

Зокрема, американський економіст Д. Норт у книзі «Інститути, інституціональні зміни й функціональні зміни» змінює неокласичний погляд на поняття інститутів. На думку автора, інститути – сформовані в суспільстві правила, система відповістей, кодекси поведінки – моральні та етичні. Іншими словами, їх можна порівняти з рамками, у яких люди взаємодіють. Вони поділяються на формальні (закони, конституції) і неформальні (договори й добровільні зобов'язання) обмеження. Неформальні обмеження мають більш глибинний характер, доповнюючи й уточнюючи формальні обмеження, не є продуктом людського задуму, а складаються в процесі історичного і, що й треба було довести, культурного розвитку. Приводом до їх виконання слугує набуття успіху й багатства. Неформальні інститути з'являються та закріплюються в суспільстві в разі, коли для всіх учасників стає очевидною неможливість отримання прибутку або збільшення доходів в умовах функціонування формальних інститутів [6, с. 80].

Система обмежувальних рамок порівнюється автором з правилами поведінки в командних спортивних іграх, а тому найважливішою умовою функціонування інститутів є невідворотність і суворість покарання за порушення формальних правил, відсутність необхідності будь-яким особливим чином (наприклад, у судовій інстанції) доводити факт порушення, адже він очевидний для всіх учасників взаємодії.

Деякі актори досягають бажаного успіху, постійно порушуючи правила, тим самим підриваючи віру інших акторів у те, що чесне змагання може стати спонукальним мотивом для досягнення успіху. Наскільки довго в часі може зберігатися таке співвідношення формальних і неформальних правил й суспільних відносинах, залежить від дієвості забезпечення контролю за дотриманням правил. Якщо механізм такого контролю й невідворотність покарання не налагоджені, усі учасники спільноти будуть прагнути чесними та нечесними шляхами потрапити в команду порушників – недоторканних. Природно, що під час функціонування таких неформальних правил економічне зростання і збільшення добробуту буде концентруватися в співтоваристві порушників у зворотній пропорційності зубожіння держави й народу [6, с. 221].

Формулюючи свою теорію нової інституціональної економіки, Д. Норт особливо застерігає країни з транзитною економікою, країни пострадянського простору, у яких ще не оформилися в суспільстві обмеження та правила, від механічного запозичення державно-ринкових механізмів, які склалися на Заході протягом десятиліть, так як забігання вперед без підготовленого ґрунту ризикує викликати регрес [6, с. 220].

Процес реформування в таких країнах у перехідний період повинен супроводжуватися покроковим коригуванням реформ щодо засад соціальних відносин, культурних особливостей цієї спільноти, що вимагає тривалого періоду часу, адже неформальні правила й кодекси глибоко вкорінені в соціально-культурних відносинах у суспільстві і слабо піддаються впливу вольового людського зусилля. Культурні особливості у вигляді культурних кодів та обмежень, не тільки взаємозумовляють інституційний фактор, а й дають ключ до розуміння успішності чи неуспішності деяких країн. Зокрема, пояснюють причини відставання чи запізнення економічного розвитку країн із транзитною економікою [6, с. 83].

Протягом тривалого часу в таких країнах складаються нові неформальні правила, які й повинні стати основою для легітимізації майбутніх змін. Якщо ж нові правила, як би ефективно вони не працювали в інших країнах із їх неформальними правилами, нормами і спонукальними мотивами, механізмами примусу (що можна так само застосувати й до культурних особливостей), насаджувати шляхом прийняття політичних або юридичних рішень у короткі терміни, можна досягти зворотного ефекту й результатів, відмінних очікуваним. Країни, які йдуть на такий експеримент, намагаючись упроводити в себе правила інших держав, досить часто набувають зовсім інший вектор розвитку, ніж у держави запозичення. Тому механічне перенесення законів і правил успішного західного світу не стає панацеєю для реформування та економічного процвітання країн пострадянського простору, у тому числі й для України.

У таких країнах неформальні правила й рамки, породжені культурними особливостями, гальмують, а не заохочують економічний розвиток. Якщо розглядати причини того, що відбувається, можна констатувати, що еліта або панівний клас цих країн, володіючи набором різних можливостей, вибирають для своєї економічної політики діяльність із перерозподілу, а не з виробництва матеріальних благ. Замість конкурентного середовища, як правило, створюють монополії, які всіяко обмежують можливості вибору. Така економічна й соціальна політика з'ясовна: вона дає можливість швидкого особистого збагачення та зубожіння країни в короткостроковій перспективі. З тих же причин не відбувається інвестування

в освітню сферу, що породжує катастрофічне зниження інтелектуального рівня нації і продуктивності праці. Організації, що створюються в таких інституційних рамках, у тому числі й контролюючі органи, покликані боротися з корупцією, наприклад, можуть стати вибірково ефективними. Однак ця вибіркковість буде продиктована політичною доцільністю, що, у кінцевому підсумку, призводить до дискредитації антикорупційних інституцій і тільки посилює недовіру до них у соціумі [7, с. 82].

Такий вектор розвитку, точніше стагнації, може мати місце в досить довгостроковій перспективі й навіть набувати сталого характеру, так як бенефіціари подібної політики створюють й органи контролю, що перешкоджає будь-яким, нехай мінімальним, переміщенням на шляху до більш ефективних результатів економічного та соціального розвитку.

Керівництво в подібних державах створює свою, групову систему прав власності, збільшуючи транзакційні витрати для всіх інших учасників громадської взаємодії. Неefективне оподаткування тільки сприяє гальмуванню економічного й соціального розвитку суспільства.

Матриця подібної спільноти, яка описана Д. Нортом, побудована й реалізована в сучасній Україні. Наприклад, прийняття закону про податок на виведений капітал (НВК) замінюють податком на прибуток, аргументуючи це зменшенням доходів бюджету й ускладненням виплат за борговими зобов'язаннями перед МВФ. А податок на прибуток дає змогу не показувати реальний прибуток підприємств. За документацією, велика частина українських підприємств є збитковими або працюють із мінімальним прибутком, як наслідок, не мають можливості інвестувати кошти в модернізацію і свій розвиток.

Отже, можна пояснити існування протягом усієї історії, включаючи й наш час, таких систем прав власності, які не породжують економічне зростання спільноти, проте сприяють збагаченню окремих індивідів.

Корупція, яка існує на всіх рівнях українського суспільства, з повною підставою може бути названа державотворчим чинником. Принцип Альфредо Стресснера, парагвайського лідера 1954–1989 років («Необхідно заохочувати корупцію. Корупція породжує причетність, а причетність породжує відданість») реалізується в Україні, створюючи системну відповідальність на рівні домовленостей, неформальних правил та обмежень у суспільних відносинах. У державі прописана, але не діє досить адекватна і прогресивна система формальних законів, в тому числі Конституція, суворість яких, як відомо, пом'якшується необов'язковістю їх виконання [8].

Під тиском міжнародних партнерів-донорів-кредиторів в Україні створено всі можливі антикорупційні органи аж до Вищого Антикорупційного суду – НАБУ, САП, НАЗК, ДБР і низка громадських антикорупційних організацій. Незважаючи на те що половину утримання всіх цих інституцій беруть на себе США та ЄС (вони ж і здійснюють контроль за призначенням керівництва й конкурси на заміщення посад), перевірка електронних декларацій вищого менеджменту та взаємовідносини між новоствореними структурами ознаменувалася цілою низкою корупційних скандалів і навіть кримінальних розслідувань. Варто зазначити, що така структура, як Антикорупційний суд, створювалася в трьох європейських країнах: у Хорватії, Словаччині й Болгарії, а також у слаборозвинених країнах Африки та Азії, де, як правило, зашкалює рівень корупції. Якщо вірити індексу сприйняття корупції, введення цієї інституції не стало остаточним універсальним засобом викоринювання корупції. У країнах, де спочатку рівень корупції був невисокий, спостерігаються незначні позитивні зміни. Тим часом країни на кшталт Непалу та Пакистану скотилися в глибоку корупційну прірву, тим самим продемонструвавши стійкість і пріоритет неформальних традиційних практик перед законом.

Показовим у цьому розрізі буде приклад України, яка не тільки не конвертує своє транзитне положення між Заходом і Сходом у проекти реального сектора економіки, а й руйнує вже діючі десятиліттями на законодавчому рівні комунікації, в тому числі газотранспортні, здійснюючи перманентні спроби відмовитися від будь-якої співпраці зі Сходом. Хоча на рівні еліт ці комунікації зберігаються на неформальному рівні й останніми роками навіть примножені. Характерним прикладом є підприємство вже экс-президента України П. Порошенка «Кузня на Рибальському» (до 2017 року відома як «Ленінська кузня»), яке на третьому році військових дій під час будівництва Подільського-Воскресенського моста в Києві закупило металоконструкції в російського підприємства «Воронежстальмост» на 160 млн. гривень кийського бюджету [9].

Іншим показовим прикладом є скандал навколо корупційної схеми за участю державного концерну «Укроборонпром». Підприємство стратегічного значення займалося закупівлею запчастин для ремонту української військової техніки. На кінець 2014 року концерн відзвітував, що 70% запчастин виробляє Україна, а 30% закуповується в західних країн. На той момент президент України П. Порошенко й голова ВРУ О. Турчинов рапортували «про успіхи імпортозаміщення за лічені тижні». Як з'ясувалося пізніше, державні підприємства цього концерну через фірми-прокладки закуповували неякісні запчастини й техніку з Російської

Федерації контрабандою. Підставна фірма «Оптімспецдеталь» за роки корупційної діяльності отримала в результаті таких закупівель від державних бронетанкових заводів близько 100 млн. гривень [10].

На думку автора статті, основною проблемою є вакуум нової культурної парадигми, навколо якої об'єдналася б суспільство у своєму прагненні змінити країну. Така ідеологія може бути прийнята у форматі нового «морального кодексу», культурних орієнтирів або національної ідеї й не обов'язково задекларована публічно або законодавчо. Обов'язковою умовою для прийняття її суспільством має стати неухильне дотримання постулатів моралі новими управлінськими кадрами адміністративної системи під час прийняття рішень і реалізації реформ. Усвідомлення, що зміни торкнулися насамперед політичного класу, здатне стати моральним стимулом для суспільства прийняти певне обмеження свобод заради побудови майбутнього, створення гумусу для пророщування паростків нових культурних традицій або вкорінення корисних елементів чужої культури у звичному культурному середовищі.

Саме відсутність нової національної ідеї, цементуючого культурного стрижня в народі, безуспішні спроби замінити громадську мораль законами призводять до різного роду поляризації розрізнених груп у суспільстві на тлі політичної апатії більшості населення, проведення декоративних, фасадних, несистемних реформ, привнесених бездумно або з корупційним умислом, породжує блокування в суспільній свідомості, зневіру в політиці влади й відчуження від неї.

Справедливості заради варто визнати, що в Україні розуміють необхідність об'єднавчої національної ідеї, хоча перманентні спроби її нав'язування зазнають перманентні невдачі. Домінуюча культурна ідея для однієї частини України, неоднорідної за своїм етнічним і релігійним складом, стає рівноцінною втраті ідентичності для інших регіонів, тим самим породжуючи непрямі причини для згорання процесу будь-яких реформ і відкату назад.

Негативні наслідки траєкторії розвитку транзитних економік у країнах пострадянського простору та країнах постдиктаторського правління похитнули апріорні переконання економістів, що стійкого процвітання можна досягти й «на сусідній планеті», здійснивши там курс ринкових реформ.

Описаний американським економістом М. Олсоном феномен, коли люди розуміють необхідність реформ, бажають споживати блага реформованого суспільства й водночас усіляко чинять опір необхідності змінити власні менталітет, звички і спосіб життя, змусив автора задуматися над давно вирішеним для кожного економіста питанням: чи достатньо ринкових реформ для

зростання економічного добробуту країни? Проаналізувавши це явище, автор дійшов розуміння, що рішення проблеми знаходиться зовсім не в економічній площині [11, с. 186].

Реалії наших днів можуть слугувати наочним прикладом ефекту гальмування ринкових реформ в економіці: традиційно будучи найбільш зацікавленим у викоріненні корупції та наведення ладу у фінансовій сфері прошарком населення, дрібні підприємці мітингують на вулицях великих міст України проти встановлення касових апаратів у торгових точках. Як правило, аргументуючи свою позицію тим, що, на їхню думку, подібне нововведення спрямоване лише на руйнування дрібного бізнесу, а не на виведення економіки з «тіні».

Існує негативна тенденція, за якою деякі підприємці, коли неухильне дотримання формальних правил може призвести до збитків для них у короткостроковій перспективі, мають схильність не дотримуватися закону й іти в «тінь». Тим часом сукупні втрати для бюджету держави від заниження оборотів оцінюються в 6–9,5 млрд. гривень на рік, маніпуляцій із ПДВ – у 7–9 млрд. гривень, контрафакту – у 10–12 млрд., контрабанди – 63–93 млрд. гривень [12].

Сама теорія ринків виникла й розвивалася в період Промислової революції в економічно успішних країнах. Починаючи з праці А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» в 1799 році, всі наступні дослідження в рамках цієї концепції проходили у відносно економічно розвинених країнах Західної Європи та Північної Америки. За час розвитку теорії ринку в цих країнах сформувалася загальна етична основа ведення ринкових відносин як своєрідна «техніка безпеки», без дотримання правил якої організація тільки попиту і пропозиції ставала вразливою. Ця ціннісна опора стала чимось звичним і настільки само собою зрозумілим, що навіть натяком не згадувалася в теоретичних розробках і підручниках з економіки [11, с. 182]. Упритул до висвітлення цього питання підійшли соціологи. Характерним прикладом є теорія структурного функціоналізму Т. Парсонса, у рамках якої стверджувалася необхідність наявності в суспільстві ціннісного консенсусу як обов'язкового чинника успішної організації ринкових відносин у соціумі, що залучений до універсального модернізаційного процесу. Основою такого консенсусу були релігійні вірування, які посідали важливе місце в суспільній свідомості людей того часу. Згадаємо знов теорію про «протестантську етику» М. Вебера [11, с. 183].

Незважаючи на це, М. Олсон дотримувався протилежної точки зору. Він уважав, що ринкові відносини протягом історії встановлювалися навіть між супротивниками і сторонами, які

ведуть військові дії. У результаті досліджень процесу модернізації країн із транзитною економікою він сформулював дві умови для ефективного функціонування різного роду ринків, у тому числі сконструйованих, які й призводять до процвітання країни. Вони полягають у дотриманні та захисті державою прав індивіда в їх спільній діяльності й недопущенні «хижацтва» в ринкових відносинах. І що характерно, обидва правила належать до сфери етичних норм [11, с. 204].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Вивчення практичних наслідків проведення соціально-політичних трансформацій, покликаних реалізувати транзит від традиційного суспільства до сучасного, сприяти прийняттю демократичних інститутів соціумом і відповідної політичної культури на самому низовому рівні в різних країнах, призводить до закономірного висновку, що роль культурних особливостей недооцінена, а ступінь їх значення знівелювано на угоду економічним чинникам.

Традиційний погляд на вивчення процесів реформування, згідно з яким чільна роль надається економіці, не дає змоги фундаментально простежити за ходом трансформаційного процесу й ідентифікувати причини, які стримують вплив

на результативність укорінення нових політичних інститутів у суспільстві. Саме культурні особливості, що розуміються як специфічний спосіб життя, продиктований менталітетом, традиційними цінностями з глибоко вкоріненими стереотипами суспільної свідомості, дають змогу пояснити причини відчутних відмінностей між спільнотами, які встали на демократичний шлях розвитку.

Модернізаційні реформи зазнають ефекту гальмування в країнах із транзитною економікою через відсутність ціннісного стрижня суспільства, етичної «милиці», яка й дає змогу ринковим і демократичним реформам здійснюватися збалансовано. Неможливість забезпечити дотримання верховенства закону та недостатній рівень захисту прав громадян державою породжують недовіру до реформ, до самої держави як провідника цих реформ. Тому необхідна культурна «перепрошивка» суспільства, що має на увазі прищеплення державою необхідних ціннісних орієнтирів шляхом організації ефективної роботи освітніх установ і впливу на масову культуру. В іншому випадку будь-яка спроба реформування такого перехідного суспільства, спроба змусити дотримуватися закону викликає протидію з обох сторін – і з боку влади, і з боку громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харрісон Л. У чому значення культури? *Культура має значення. Яким чином цінності сприяють суспільному прогресу* / за редакцією Л. Харрісона і С. Хантінгтона (Lawrence Harrison, Samuel Huntington (eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York : Basic Book, 2000). Москва : Московська школа політичних досліджень, 2002. С. 15–36.
2. Ландес Д. Культура пояснює майже все. *Культура має значення. Яким чином цінності сприяють суспільному прогресу* / за редакцією Л. Харрісона й С. Хантінгтона (Lawrence Harrison, Samuel Huntington (eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York : Basic Book, 2000). Москва : Московська школа політичних досліджень, 2002. С. 38–54.
3. Павленко А. Іранська революція. Молодь Ірану ламає традиційні уявлення про цю країну. *НВ*. 31.03.2016 URL: <https://nv.ua/ukr/publications/molod-iranu-demonstruje-visokij-riven-osvichenosti-i-prihilst-zahidnih-tsinnostej-106867.html>.
4. Асмолов К.В. Корейська політична культура: традиції і трансформація. 2-е видання, перероблене й доповнене. Москва : Російський фонд сприяння освіті й науці, 2017. 704 с.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Москва, 2003. С. 8–15.
6. Норт Д.К. Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки. Москва : Фонд економічної книги «Начала», 1997. С. 80–83.
7. Блауг М. Норт, Дуглас С. 100 великих економістів після Кейнса = *Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past*. Санкт-Петербург : Економікус, 2009. 384 с. С. 219–221.
8. Прянкічкін К. Останній фюрер Америки. *Киевский Телеграфъ*. URL: <http://telegrafua.com/world/13623/>.
9. Гальченко С. Завод Порошенка «Ленінська кузня» під час будівництва Подільсько-Воскресенського мосту закуповував у Росії товари на бюджетні кошти – розслідування. *ТСН*. 24.03.2019. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/zavod-poroshenka-leninska-kuznya-pid-chas-budivnictva-podilsko-voskresenskogo-mostu-zakupovuvav-u-rosiyi-tovari-na-byudzhetni-koshti-rozsliduvannya-1317234.html>.
10. Іванова Л. Армія. Друзі. Бабки. Частина перша. *Bihus.info*. 27.02.2019. URL: <https://bihus.info/armiya-druzi-babki-chastina-persha>.
11. Олсон М. Влада і процвітання. Переростаючи комуністичні і капіталістичні диктатури. Москва : Нове видавництво, 2012. С. 182–207.
12. Дослідження: Найбільші втрати бюджету відбуваються на кордоні, в офшорах і при виплаті зарплат у «конвертах». *Institute of Social and Economic Transformation*. 08.09.2019. URL: <http://iset-ua.org/ua/novini/podatki/item/156-doslidzhennia-naibilshi-shemi>.